

Алмалех, Мони. 2018. Канонична женска красота и интелект в черно. – В: *Литературата: удоволствия и предизвикателства. Юбилеен сборник в чест на професор Милена Кирова*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. ISSN 978-954-07-4573-2

КАНОНИЧНА ЖЕНСКА КРАСОТА И ИНТЕЛЕКТ В ЧЕРНО

Мони Алталех

Нов български университет

Hebrew words for *black*, *dark*, and lexemes in the comparisons *like the tents of Kedar*, *like the curtains of Solomon* (Song of Songs 1:5) are decoded both as colours and as messages. Black skin was an unusual understanding of beauty for ancient people. Love between Solomon and the Queen of Sheba (3 Kings 10), and the love between Solomon and Sulamite (Song of Songs) are display an extraordinary respect to a black woman in a text composed to stand as a testament to social patriarchal relations. Tabernacle exterior (*tent*) and interior (*curtains*) require acceptance the love between Solomon and black Sulamite as a sacred phenomenon. The distortions that occur in the post-biblical era of the Queen of Sheba show that the Biblical text is much more tolerant to women and black people than the social practices were. The author comments on the centuries-old case of canonical texts and their application by different people.

Key words: *Colours, cultural unit (Eco 1985), Solomon, Queen of Sheba, Sulamite*

Черният цвят на кожата е нестандартен за разбиранията на древните хора за красота: „във високите кръгове красотата е свързана с червеникава или блестяща кожа“ (Hartley 2011: 76). Красотата на цар Давид също е назована с думата червен [adòm], превеждана като рус: „И прати та го доведоха. И той беше рус, с хубави очи, и красив на глед. И Господ каза: Стани, помажи го, защото той е“ (1 Царе 16:12).

Вярно е, че Библията бележи хилядолетен период от човешката история, в който властва патриархалното мислене и поведение. Нямаме писмени документи подобни по обем и влияние на Библията от времената на матриархата.

В Библията обаче съществуват женски персонажи, които рязко напускат патриархалното мислене и догми – Савската царица, както и Суламид

от Песен на песните. Днес е общоприето, че Савската царица стои начело на монархията в Етиопия.

За любовта между Соломон и Савската царица знаем от няколко източника. Първият е 3 Царе 10:1-13. Савската царица е така впечатлена от ума и богатството на Соломон, че „не остана дух в нея“. Другото, което впечатлява, е възможността един цар да бъде изпитван с гатанки от царица, но и това е последвано от диалог, с изказ, издаващ интимност, неприсъща за дипломатическите срещи и разговори – „говори с него за всичко що имаше на сърцето си“. Традиционните дарове между двамата са и при пристигането, и при тръгването – преди да отпътува, в знак на своята възхита, тя го дарява с много злато, скъпоценни камъни и аромати. Без излишни думи е представено и как Соломон дарява Савската царица – „всичко що тя желаше, каквото поиска, освен онова, което цар Соломон ѝ даде доброволно“ (3 Царе 10:13).

Друг източник е традиционната историко-митологична хроника на етиопския народ, „Кебра Нагаст“, в която се проследява произходът и хрониката на императорската династия на Соломонидите.

Друг източник е Песен на песните, която по мое мнение третира отношенията между цар Соломон и Савската царица, макар че никъде не се споменават думите *Савска царица*. Целият спектър на любовта, изпълнена с взаимно споделени чувства и интелектуална висота, е разгърнат в Песен на песните.

Въобще изниква големият вековен казус за каноничния текст и неговото прилагане от различни хора.

Нека да проследим каква красота и интелект са втъкани в само един стих от Песен на песните 1:5 по линия на културната единица (Almalech 2017; Есо 1985) *черно*. Културната единица *цвят* включва: Основни термини за *цвят* (черно), Прототипите за *цвят* (тъмнина), Конкуренти на прототипите (чернокожи хора, зеница, гарван и др.) и Термини за най-типичните качества на прототипите (тъмнината прави невидими всички неща). Културната единица *черно* е представена в стиха от две думи. Едната е прилагателното *черна*, основен термин за *цвят*, който се съхранява след превод и е експлицитно присъствие на *черно*. Другата е прилагателното *кедарски*, което е термин за прототип. В иврит, както и в много от преводите думата е собственото име Кедар, букв. *шатрите на Кедар*. *Кедар* (*кедарски*) е неясна след превод. В български тя е производна от име на племе, а оригиналното име *Кедар* е производно от думи като *тъмен*, *трак*,

черен, жалея, скърбя с общ корен К-Д-Р. Така тази дума е зависима от познания за иврит и е контекстно зависимо присъствие на черно, за разлика от основния термин *черен цвят*.

Черна съм, но хубава, ерусалимски дъщери, Като кидарските шатри, като Соломоновите завеси. (1940 – Протестантска)

Дъщери иерусалимски! **черна съм, но съм хубава като шатри кидарски, като Соломонови завеси.** (1992 – Синогална)

I am **black** but lovely, O daughters of Jerusalem, Like the **tents of Kedar**, Like the curtains of Solomon.

На пръв поглед това е едно обикновено твърдение за красотата на Суламид, любимата от Песен на песните. Това твърдение не е много ясно за днешните читатели: Ако „черна съм, но хубава“ звучи малко странно, но все пак разбираемо, то сравненията за хубостта „като кидарските шатри“ и „като Соломоновите завеси“ остават неразбираеми в наши дни.

Разглеждането на ивритската дума *Кедар*, както и на символите на *шатрата* и *Соломоновите завеси* ще даде допълнителна културна осмисленост на тези сравнения.

Обикновено най-качествените библейски речници и енциклопедии за иврит не се занимават със значенията на корена Куф-Далет-Рейш, К-Д-Р, קדר, които са експлицитни в Песен на песните 1:5 (*хубав, прекрасен, приятен*) и напълно необичайни за този корен.

В българските преводи се явява думата *хубава*, в английските предпочитани са *comely* „приятна“ и *lovely* „прекрасна“, във френските – *belle* „красива“, и *jolie* „красива“ и т.н.

Коренът Куф-Далет-Рейш К-Д-Р קדר има следните основни значения:

1. жалея, оплаквам, скърбя; 2. да бъде тъмно	קדר [kadàr]
тъмен, черен	קדר [kadàr]
тъмнина, мрак	קדרות [kadrùt]

В стиха могат да се забележат пет равнища на кодирана информация. Първото ниво е чернотата, назована от основен термин за цвят *черна* שְׁחֹרָה [shehorà].

Второто ниво е името на племето *кегар* כְּדָר [kedàr] в израза *кегарски шатри*. Според източниците (Bible Works) племето кегар обитава Арабския полуостров и прави шатри от кожа.

За първата употреба на Кегар в библейски иврит (Песен на песните 1:5) е приложимо мнението на Чарлз Пърс за собствените имена като „истинен индекс“:

Собственото име, когато човек се среща с него за пръв път, е екзистенциално свързано с някакво възприятие или друго еквивалентно индивидуално познание за индивида, който то назовава. Тогава и само тогава е истинен индекс. Следващия път, когато човек се среща с него, го смята за икона на този индекс. Обичайното запознанството с името придобива по силата на навика статут на Символ, чийто интерпретант си го представя като Икона на Индекса на индивида, който е именуван с това име (Peirce 1992-1998, vol. 2: 329).

Ако първата употреба на собственото име Кегар в библейски иврит е „истинен индекс“, то членовете на племето изглежда са с тъмна кожа или някаква друга тъмна черта, важна за евреите. Собствено име Кегар е мотивирано в библейския иврит от основното значение на корена, *тъмнина/трак*, т.е. от тъмната кожа на това племе. Може би племето кегар е наричало себе си с различно име, но в еврейския сакрален текст собственото име Кегар е рефлекс на юдейската езикова гледна точка, култура, езикови и културни навици. В случай че словосъчетанието *кегарските шатри* е свързано със съюза ו [ve] със словосъчетанието *Соломоновите завеси*, те образуват не само една синтактична цялост, но са обвързани и в смислова цялост.

Собственото име при първата му употреба е рефлекс на логическа характеристика, на която се основава всяка дума, или така наречената „вътрешна форма“ в термините на Humboldt (1883). Мнението на Пърс не може да обясни всички факти от библейския текст спрямо логическите и граматическите аспекти на собствените имена в смисъла на езиковата картина в света.

Кегар е повторение (редупликация) на черния цвят чрез Термин за конкурент на прототип за черен цвят (тъмнина).

Колкото до цвета на шатрите, ние не знаем какъв е бил. В случай че словосъчетанието *кидарските шатри* се обединява в една синтактична единица със *Соломоновите завеси* чрез свързването им със съюза *ו* [ve], има шанс шатрите да са многоцветни, както са многоцветни завесите в храма.

Третото ниво е присъствието на идеята, че любовта между Соломон и Суламид е свещено пространство точно като Храма. Тази идея е представена в езиковите слоеве на текста чрез асоциативната сила на думата *шатри* в иврит. Думата за *шатри* в стих 5 е *לֶהֶל* [ohèl]. Тя е един от термините за описанието на Походния храм, който е шатра, и остава същата за Първия храм, построен от камък и гърбо от Соломон, както и за Втория храм, построен през VI в. пр.н.е. Този термин е един от няколко термина за *храм*, напр. „обиталище“, *скиния* [mishkàn] – място, което Бог обитава. Gesenius (1996) отбелязва много акуратно разликата между [ohèl] и [mishkàn]:

Що се отнася до разликата за Походния храм между *ohèl* и *mishkàn*, *ohèl* обозначава екстериорната облицовка от дванадесет големи парчета от кози кожи, поставени над *обиталището* [mishkàn], т.е. върху дванадесетте вътрешни „облицовки“, положени на рамката на шатрата; вж. Изход 26: 1; 7; 36; 08:14; 19:2 (Gesenius 1996: 18).

Септуагинта (първият превод на друг език, направен от равини в Александрия в III в. пр.н.е.) пропуска думата *ohèl*, замествайки я с „обиталище“ *mishkàn*, *σκηνώματα* [скино̀мата], т.е. предпочетено е другото име на Походния храм, *обиталище* [mishkàn]. Имайки предвид, че този превод е свързан с еврейските книжници, е възможно да се мисли, че те наблягат на другата дума за храма, която съответства на еврейското „обиталище“ [mishkàn] (скиния), т.е. на интериорното, а не на екстериорното название [ohèl] на Походния храм, обвързвано с *шатра*. Така *кидарските шатри* водят към асоциация със светостта на Походния храм, този път – на връзката между Соломон и Суламид.

Четвъртото ниво е свързано с термина *Соломоновите завеси*. В еврейското културно съзнание *Соломоновите завеси* има ясна връзка с Походния и Първия храм, в които завесата разделя Светая Светих от голямата зала. Соломон запазва цветовете на завесите от Походния в Първия храм. На никое място в Библията няма описание на завесите в двореца на Соломон. Затова и асоциацията е със завесите в храма. Следователно чернокожата

любима на Соломон наемква за светостта на споделената любов за втори път, но чрез цветовете. Дванадесетте вътрешни завеси в храма са в четири цвята – синьо, лилаво, червено и бяло (вж. Алмалех 2006).

Екстериорните и интериорните асоциации с храма, втъкани в сравненията, изискват приемане на любовта между Соломон и Суламид като сакрално явление.

Петото ниво е вид заплаха за ерусалимските дъщери – красотата на черна жена е неприемлива според традицията, но в случая тази „черна“ красота не само не трябва да бъде възпрепятствана, но и да се възприеме като свещено пространство поради асоциацията с шатрата на Походния храм и с цветовете на храмовите завеси.

В Песен на песните 1:5 цветовете са на нива – най-ясно е черното, повторено два пъти – веднъж експлицитно чрез основния термин *черна*, и втори път чрез имплицитното *Кедар*, което е Термин за конкурент на прототип на черния цвят. На дъното, в най-скритата част на смисловия комплекс, са четирите храмови цвята – три от тях са с основни термини (*синьо лилаво, червено*) и един Конкурент за прототип (*лен*) на бялото, идещи от *Соломоновите завеси*, което е дълбоката степен на имплицитно цветоно присъствие.

На най-дълбокото равнище са цветовете на шатрите на кедар. Трябва да се отбележи, че не знаем какви са цветовете на шатрите на това племе. Тук се явява асоциация с цветовете на кожата, с които е покрита шатрата на Походния храм – червено и синьо. В словосъчетанието *шатрите на Кедар*, кедар е свързан в сакралния библейски иврит с черния цвят. Но думата „шатри“ ни оставя с асоциацията за Походния храм и ако това е така, високата библейска култура ще види тук двата цвята на кожата на екстериора на шатрата – *червено* [adumim] и *синьо* [or tahash].

Червеното и синьото на екстериора на шатрата на Походния храм не са червеното [tolàat shanì] и синьото [tekhelet] от интериора на храма. Червеното и синьото на екстериора са представени с други термини – *делфинови/язовешки кожи* [or tahash] и *боядисани в червено* [adumim] кози кожи. Основание да смятаме, че делфиновите кожи са сини, дава Септуагинта, в която те са преведени с думата ὑακίνθινος [huakinthos] „хиацинтово“, „тъмносиньо“, и са „сини“ в българската и руската синодална версия.

Познаването на еврейската граматика, еврейската история и традиции, историята на преводите на Библията са от решаващо значение за различаването на цветовете, т.е. нуждаем се от обемно енциклопедично

знание (в термините на Умберто Еко), за да видим и декодираме правилно съществуването на феномена с много равнища. С това се потвърждава друга идея на Еко, че цветът е културна единица (Еко 1985). Цялата културна информация днес е специализирана, а за съвременниците и наследниците на цар Соломон, преди тридесет века, е била актуална и разбираема, а това означава, че културната енциклопедична информация се мени с времето и в такъв случай е трудно да мислим за универсални значения на цветовете. Можем да мислим за малък брой универсални културизации, напр. 'чистота' при белия цвят, екстремните емоции, напр. 'гняв', 'любов' при червеното и др. само при прототипите на цветовете (*светлина, маляко или сняг; трак, тълнина, възлища; огън и кръв; слънцето по пладне; всички растения; море и небе*).

Заг еротичната повърхност на Песен на песните можем да разкрием различни равнища.

Наред с женската красота и ум, кодирани в цветовете послания на стиха, съществува едно макроравнище, третирано като „любовта на Бога към Израел, както е в Песен на песните, означава също по-универсалната и интимна любов на Христос към неговата църква, а също любовта на Исус към всяка отделна душа“ (Ernst 2017).

Ернст (2017) заключава в предговора към следващото издание на книгата си: „Песен на песните е служила от векове като фокус на религиозното въображение, свързващо телесните страсти с най-силните духовни стремежи“.

Явните и скритите цветове са част от богатството на Песен на песните и това напомня популярния възглед (Dennis 2009), че „Песен на песните е най-езотеричната от всички канонични книги“.

Към този анализ се налага да добавя оценка на датировката на Песен на песните, най-малкото защото „Песен на песните е трудна за датиране. Книгата не предоставя данни, които могат да бъдат свързани с исторически събития“ (Dong-Hyuk 2013: 78).

Моето мнение за библейски иврит е, че Авраам е изработил библейския иврит с цел комуникация с Бога или с ритуална цел. Той произхожда от Халдея и обикалял целия Близък изток. Библейският иврит е базиран на родния език на Авраам, към който са добавяни специално избрани лексеми, заимствани от езиците в целия регион. Мястото на арамейски като лакмус за датиране на библейски иврит е недооценявано – арамейският освен че е много близък до иврит, е съвсем близък до т.нар. „израилски диалект“, т.е. езикът на племената в Северното царство, отделило се от столица-

та Ерусалим и Южното царство след смъртта на цар Соломон. В Песен на песните има отделни арамизми, но както посочват някои автори, те са по-скоро израз на израилския диалект, отколкото доказателство за по-късен произход. Моето мнение за мястото на арамейски се доближава до мнението на Ави Хурвиц:

В [...] Песен на песните, за която се смята, че е била съставена (изцяло или отчасти) в Северен Израел, се срещат в изобилие „арамизми“ (и или „мишнаизми“), които може да се тълкуват като (ранни) останки от северния диалект, а не непременно като (късни) следи от следизгнаническият библейски иврит. С други думи, „арамизмите“ не трябва да се разглеждат като убедително доказателство за хронологично късни библейски текстове, които може да са възникнали в Северен Израел (Hurvitz 2003: 31).

„Съдбата“ на Савската царица в следващите свещени монотеистични книги – Новия завет и Корана – показва уважение и респект, особено в Новия завет. Савската царица се появява два пъти в Новия завет като „Южната царица“ – в Матей 12:42 и в Лука 11:31:

Южната царица ще се яви на съда с това поколение и ще го осъди, защото тя дойде от краищата на земята за да чуе Соломоновата мъдрост; а, ето, тук има повече от Соломона. (Матей 12:42)

Южната царица ще се яви на съда с човеците от това поколение и ще ги осъди, защото дойде от краищата на земята да чуе Соломоновата мъдрост; а, ето, тук има повече от Соломона. (Лука 11:31)

Двадесет и седма сура, Мравките (Ан-Намл), на Корана разгръща версията, че Савската царица изповядва политеистична религия, но с помощта на Соломоновите способности да говори езика на животните и да има власт над всички духове, тя приема монотеизма и става васал на Соломон.

Показателно е, че споделената любов между равни (а Соломон е и най-мъдрият съдия) не остава заровена в изминалите хилядолетия, а непрекъснато намира място в умовете и сърцата на хората.

В масовото и по-ниското съзнание обаче тази любов е обект на демонизиране и принизяване.

Една от ярките илюстрации на този начин на мислене е идентифицирането на Лилит със Савската царица – понятие с много разклонения в ев-

рейския фолклор. То произхожда от Таргум на Йов 1:15 и се основава на един еврейски и арабски мит. Средновековието приема отъждествяването на Савската царица с Лилит, в кабалистичната Зохар (XIII в.) нещата отиват още по-далече..., а християнският фолклор и средновековното мислене презръщат злоещото с отъждествяване с Лилит (вж. Алмалех 2015).

Melamed обръща внимание на изкривяванията, които настъпват в постбиблейската епоха и дава напълно точно обяснение за демонизирането на чернокожката Савска царица:

В Царе 3:10 и 2 Летописи тя не само е представена като богата и мъдра жена с отлични способности на ръководител и дипломат, която изпитва Соломон с гатанки. Накратко, тя противоречи на всички стереотипи за женския пол и чернокожите хора, които се развиват по-късно. Не е чудно тогава, че мъдреците са имали проблеми, свързани с нея, и затова я пренебрегват почти напълно. Единствения път, когато те се сблъскват с проблема, те отричат възможността тя да е жена (Talmud 1935-1948, BB 15b; *бел. М. А.* – тук тя е държавата), а по-късните източници негативно я отъждествяват с фигурата на женския демон Лилит. Такава комбинация между независима и умна жена, която изпитва цар Соломон, преминава приемливите граници между половете. Неприемливо се оказва и това, че тя е потомка на Шева, син на *Куш/Хус*. Тези библейски факти задължително събуждат предимно негативни асоциации у мъдреците, затова те я идентифицират с Лилит, въпреки че няма никакви основания за идентичност между Савската царица и Лилит в двете библейски версии на срещата между Соломон и Савската царица. **Такива асоциации принадлежат към по-късен културен манталитет, неотговарящ на начина на мислене, демонстриран в Стария завет**“ (Melamed 2005: 56) (подч. М. А.).

Да, вярно е, че Библията внушава патриархално мислене и уредба на света. В същото време патриархалният свят е детайлизиран, за да покаже, че да си мъж означава отговорност към себе си, към социума, към семейството, начело със съпругата, която в юдаизма е господарят/ката на дома.

Ето някои от различните съдби на важни мъжки персонажи, в които Господ е различно ангажиран:

- И най-мъдрият, знаещ и можещ мъж може да оглупее: „Защото, когато остаря Соломон, жените му преклониха сърцето му към други богове;

и сърцето му не беше свършено пред Господа неговия Бог, както сърцето на баща му Давида“ (3 Царе 11:4). Наказанието му е отнесено към целия народ – разделяне на държавата на две царства (3 Царе 11: 8-13).

- Цар Давид нарушава множество заповеди – пожелава и жените, и имотите на ближните и др. – но като най-обичан от Бог сред хората получава относително леки наказания.

- Най-високият пророк, Мойсей, е наказан да не влезе в Обетованата земя не защото е нарушил една от заповедите, а защото за миг е загубил вярата си в своите чудотворни сили, идещи от Бог (Числа 20: 5-13; Второзаконие 31: 14).

- Един безименен пророк умира не защото е нарушил една от заповедите, а защото не е послушал (3 Царе 13: 1-13; 23-24) заръка от Господното слово: „чрез Господното слово, което ми каза: Не яж хляб там, нито пий вода, и не се връщай през пътя, по който бе отишъл“. Всъщност той е примамен от един „стар пророк“. „Старият пророк“ не само може да лъже, но и тази лъжа е капанът, в който попада безименният пророк.

- Цар Саул е наказан със смърт, при това чрез самоубийство (1 Царе 31), и с гибелта на всички негови синове – заради нарушаване на една от 613-те заповеди („Да се не отнесете към заклинателите на зли духове нито към врачовете; не ги издиряйте та да се осквернявате чрез тях“ – Левит 19: 31; Левит 20:6; Второзаконие 18: 10-11), но главно за това, че не е спазил еднократното нареждане на Господ, предадено чрез пророк Самуил – да убие и хората, и добитъка на амаликитците. След като загубва одобрението на Бог, Саул е наказан със зли духове: „А Господният Дух беше се оттеглил от Саула, и зъл дух от Господа го смущаваше“ (1 Царе 16: 14-23).

- Праведникът Йов е подложен на социален и морален терор заради тщеславието на Господ.

- Назорейт Самсон се е поддал на любовната страст, за което заплаща с героична смърт.

Старият завет не е обикновена апология на патриархалното. Песен на песните е канонична книга, възпяваща любовта между двама равни по качества монарси. При това Старият завет е напълно позитивен в отношението си към чернокожите хора (вж. Алмалех 2015).

Новият завет запазва напълно позитивното отношение към „Южната царица“.

Коранът, седемнадесет века след любовната история, не остава равнодушен към любовта между вездесъщия Соломон и „владетелката на Саба“.

В Brenner (ed.) 1993 [2001] има цяла глава, която утвърждава, че автор на Песен на песните е жена. Независимо кой е авторът на тази библейска книга, тя е канонизирана, заедно с красотата и ума на Суламид, точно както любовта на Соломон със Савската царица.

Реалните монотеизми се различават по достатъчно черти от текстовете на свещените книги, за което самите книги нямат вина.

Цитирана литература

Алмалех, Мони. 2006. *Цветът в Петокнижието. Езикова картина на света (върху иврит, български и други езици)*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.

Алмалех, Мони. 2015. *Савската царица, Лилит и гарванът*. София: Кубеа.

Almalech, Mony. 2017. “Colour as Cultural Unit. Challenges and Developments.” In: *Umberto Eco in His Own Words*, edited by Torkild Thellefsen and Bent Sørensen, 206–213. Berlin: De Gruyter Mouton.

Bible Works 4. 1989. LLC. Montana: Hermeneutika, Big Fork.

Brenner (ed.) 1993 [2001]. *The Feminist Companion to the Song of Songs*. Sheffield: Sheffield Academic Press.

Dennis, Geoff. 2009. Rabbi of Congregation Kol Ami, Texas. “Song of Songs: The Secret Meaning is the Plain Meaning.” – *Jewish myth, magic, and mysticism*, 13.12.2009, <<http://ejmmm2007.blogspot.bg/2009/12/song-of-songs-allegory-is-plain-meaning.html>> (21.07.2017)

Dong-Hyuk, Kim. 2013. *Early Biblical Hebrew, Late Biblical Hebrew, and Linguistic Variability*. Leiden, Boston: BRIL.

Eco, Umberto. 1985. “How Culture Conditions the Colours We See.” In: *On Signs*, edited by Marshall Blonsky, 157-175. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Ernst, Carl W. “Interpreting the Song of Songs: The Paradox of Spiritual and Sensual Love.” – *The University of North Carolina at Chapel Hill* <<http://www.unc.edu/~cernst/sosintro.htm>> (21.06. 2017)

Gesenius, William. 1996 [1865]. *Hebrew-Chaldee Lexicon to the Old Testament*. 18th edition. Boston: Crocker and Brewster.

Hartley, John. 2011. *The Semantics of Ancient Hebrew Colour Lexemes*. Louvain; Walpole, Mass.: Peeters Pub & Booksellers.

Humboldt, Wilhelm von. 1883: *Die sprachphilosophischen Werke*, edited by Heyman Steinthal. Berlin: Ferd. Dümmlers Verlagsbuchhanlung Harrwitz und Grossman.

- Hurvitz, Avi. 2003. "Hebrew and Aramaic in the Biblical period: The problem of "Aramaisms" in linguistic research on the Hebrew Bible." In: *Biblical Hebrew. Studies in Chronology and Typology*, edited by Ian Young, 24-37. London & New York: T&T Clark International.
- Këbra Hagast. 2000. *The Queen of Sheba and Her Only Son Menyelek*. Translation by Sir E.A. Wallis Budge. Ethiopian Series. Cambridge, Ontario.
- Melamed, Abraham. 2005. *The image of the Black in Jewish culture: a history of the other*. Routledge Curzon Jewish philosophy series. London & New York: Routledge Curzon.
- Peirce, Charles 1992-1998. *The essential Peirce*, edited by Nathan Houser and Christian Kloesel. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- Talmud 1935-1948. *Soncino Babylonian Talmud*. Translated into English with notes, glossary and indices under the editorship of rabbi Dr. I. Epstein B.A, Ph.D., D.Lit. Foreword by the very Rev. the late chief rabbi Dr. J. H. Hertz. London: The Soncino Press.